

Т.О. Щербань

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ВІДДІЛ ІСТОРИКО- ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Уперше порушив питання щодо заснування в Україні візантійсько-слов'янського навчально-наукового закладу професор Віктор Іванович Григорович (1815–1876), „стремившийся к более углубленному изучению византийских источников, истории славяно-византийских отношений и всемирной роли Византии” [Матвеева 2009, 5]. Після закінчення Харківського (1833) і Дерптського (1838) університетів він викладав у Казанському університеті, в 1842 році захистив магістерську дисертацію, спеціалізувався в галузі слов'янознавства. У червні 1844 року Віктор Іванович вирушив у наукове відрядження, що тривало два з половиною роки. Він відвідав Константинополь, Салоніки, Афон, Македонію, Болгарію, Румунію, Угорщину, Далмацію, побував у Чорногорії, Сербії, Хорватії, Славонії, Моравії, Чехії. Під час своєї подорожі вчений занотував діалектні слова, записував казки, пісні, повір'я, місцеві звичаї різних слов'янських народів, копіював стародавні рукописи, що зберігалися в соборах і монастирях, робив ескізи будівель храмів, замальовував їхнє внутрішнє оздоблення тощо [Григорович 1877]. За результатами експедиції Віктор Іванович видав „Очерк путешествия по Европейской Турции” (1848). Наукова громадськість чекала на вихід у світ фундаментальної монографії Григоровича із глибоким критико-аналітичним дослідженням унікальних рукописів, зібраних ним під час виснажливої і навіть небезпечної для життя подорожі по слов'янських землях, але Віктор Іванович публікував переважно невеликі розвідки – „Памятники XV века (1850)”, „Статьи, касающиеся древнего славянского языка” (1852), „Чтения о древней письменности славян” (1857) та інші. Славісти тоді жалкували, що свій потужний інтелект блискучий вчений розмінює

на дрібниці. Академік В.Б. Бузескул пізніше висловив дещо іншу думку з цього приводу, зауваживши, що „и в этих «мелочах» искрится талант, обнаруживается самостоятельность, оригинальная мысль, обширные знания” [Бузескул 2004, 111]. Колекція стародавніх рукописів В.І. Григоровича згодом широко використовувалася спеціалістами, наприклад, Маріїнське євангеліє, з цінним словопоказчиком, видав В.В. Ягич, списки „Законника Стефана Душана” вивчали й описували О.Є. Вікторов, Ф.Ф. Зігель, Т.Д. Флоринський, матеріали з цього зібрання досліджували й інші відомі славісти.

У 1858 році в Казанському університеті В.І. Григорович зробив доповідь „О Сербии в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетиях” (вийшла з друку наступного року), в якій визначив деякі риси візантинізму, охарактеризував становище слов'ян у Візантійській імперії, висвітлив боротьбу, що точилася у Візантії між трьома політичними партіями, представники однієї з яких виступали за союз із „латинянами”, другої – схилилися імперію на бік турків, третьої – закликали до об'єднання зі слов'янами. В.І. Григорович вважав, що балканські народи мали шанс свого часу дати відсіч османам, але короткозора й корислива політика правителів усіх захищених держав кінець кінцем призвела до перемоги турків у Європі [Григорович 1859]. Доповідь В.І. Григоровича була побудована на основі достовірних першоджерел, мала проблемний характер, а також важливе методологічне значення, оскільки в ній доводився взаємозв'язок, що існує у вивченні історії Візантії і слов'янського світу, підкреслювалася цінність візантійських пам'яток для відтворення минулого слов'янських народів, обґрунтовувала-

ся теза про необхідність розвитку візантинознавства для досягнення успіхів на теренах слов'янознавства. Як зазначила професор Л.В. Матвеева, „И хотя вопрос о важности использования византийских источников восходит к XVIII в., а традиции зарождались задолго до этого времени, но о взаимности впервые заговорил Григорович. Тем самым было несколько снижено одностороннее отношение к изучению истории, как Византии, так и славян” [Матвеева 2010, 111].

Зацікавившись візантинознавством і збагнувши його важливість для слов'янознавства, Віктор Іванович у 1860 році надіслав листа на ім'я Є.П. Ковалевського, в якому прохав міністра посприяти організації у Рішельєвському ліцеї в Одесі кафедри слов'янської філології, виклав свої міркування щодо доречності поєднання на цій кафедрі наукових робіт із візантинознавства й слов'янознавства, виклав програму майбутніх досліджень [Попруженко 1916]. На своє звернення вчений не дістав позитивної відповіді, оскільки тоді вже існувало рішення про перетворення Рішельєвського ліцею на університет, де передбачалася, зокрема, кафедра слов'янознавства. 11 вересня 1863 р.* В.І. Григорович отримав вчений ступінь доктора слов'яно-руської філології. 24 вересня того ж року за розпорядженням міністра народної освіти В.І. Григорович був звільнений з Казанського університету згідно з його проханням про відставку через незадовільний стан здоров'я, але на прохання ради цього університету продовжував працювати до 1 січня 1864 р., а потім поїхав до Херсона [Александров 1902, 233–234].

У 1865 році в Одесі відкрився Імператорський Новоросійський університет. Його навчальна і наукова діяльність регламентувалася загальним університетським статутом 1863 року. Згідно з цим статутом університетом керувала рада на чолі з ректором. Рада, до складу якої входили всі професори університету, обирала ректора (строком на чотири роки), проректора (на три роки), нових професорів і викладачів, яких потім затверджувало Міністерство народної освіти, а ректора – імператор. Декани та факультетські секретарі обиралися професорами на факультетських

зборах кожні три роки. Адміністративно-господарчими справами займався правління університету у складі ректора, проректора, деканів [Історія Одеського університету 2000, 11–12].

1 травня 1865 р. на запрошення Новоросійського університету В.І. Григорович очолив кафедру слов'янознавства, був призначений деканом історико-філологічного факультету. На перших урочистих зборах навчального закладу він виступив із промовою „Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным северным народам и преимущественно к болгарам в начале X-го столетия”, блискуче продемонструвавши уміння залучати візантійські першоджерела для висвітлення маловідомих сторінок історії слов'ян [Григорович 1916].

Першою друкованою працею В.І. Григоровича в Одесі стала стаття „Исторические намеки о значении Херсона (Корсуня) и его церкви в VIII, IX, X столетиях” (1864), у якій визначено зв'язок Херсона з Візантійською імперією у VIII ст., а також роль, яку він відігравав у поширенні освіти серед кочових і осілих народів у VIII–X століттях. В „Заметке о Солуне и Корсуне по поводу непорешенного вопроса” (1872) вчений висвітлив ранні зносини Русі з Візантією, розповів про перебування братів Кирила і Мефодія в Херсоні. Віктор Іванович впродовж тривалого часу займався опрацюванням кирило-мефодіївської проблематики й закликав славістів-початківців також вивчати діяльність св. Кирила і Мефодія. На урочистих зборах, що відбулися в Новоросійському університеті з нагоди 1000-х роковин смерті св. Кирила, професор у змістовній доповіді виклав програму наукових робіт у цій галузі [Несколько слов... 1916]. Як і раніше, В.І. Григорович переймався питанням слов'янської взаємності, продовжував розпочаті ще у Казані порівняльно-історичні дослідження глаголиці і кирилиці, публікував наукові праці з історії освіти тощо. Новим захопленням вченого стало всебічне вивчення Новоросійського краю та інших регіонів України. З юнацькою заповзятістю подорожував вже літній професор по лісах, степах і балках, розпитував селян про їхні заняття

* Усі дати в статті подано за старим стилем.

та місцеві звичаї, збирав народні говірки, цікавився походженням назв сіл, хуторів, річок, фіксував типові ознаки краєвидів та їхній рельєф, розшукував у церквах стародавні рукописи і складав описи найбільш цінних пам'яток і т.ін. Результати його наукових досліджень побачили світ у великому циклі публікацій з української історії, географії, археології, ландшафтознавства, етнографії, діалектології, топоніміки. Неабияке значення мали складені ним атласи Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній та географічні мапи деяких повітів [Щербань 2005].

Віктор Іванович сподівався зустріти в Одесі багато однодумців, але його дослідницький азарт мало поділяли товариші по службі та студенти. У 1876 році у хвилину розпачу з приводу того, що адміністрація навчального округу відхилила складений ним проект перетворення Одеси на провідний центр візантинознавства і славістики, В.І. Григорович подав у відставку, переїхав до Єлисаветграда, де незабаром помер. Наукова громадськість щиро сумувала за професором В.І. Григоровичем, але, на жаль, у небіжчика не знайшлося послідовників у справі створення в Одесі візантійсько-слов'янського наукового закладу.

Через понад десять років після смерті В.І. Григоровича повернувся до цього питання вихованець Петербурзького університету Федір Іванович Успенський (1845–1928), який у 1874 році був призначений доцентом кафедри всесвітньої історії Новоросійського університету і того ж року захистив магістерську дисертацію „Византійський писатель Никита Акоминат из Хон”. Свою вступну лекцію до курсу історії середніх віків він присвятив „Значению византійских занятий в изучении средневековой истории”, лейтмотивом якої стала теза про те, що достовірно відтворити історію середніх віків неможливо без ґрунтовного вивчення історії Візантійської імперії [Успенский 1875]. Колишні студенти Новоросійського університету згадували, що на своїх лекціях „Федор Іванович разрушал предвзятое мнение, будто бы история Византии представляет собой сплошную картину тысячелетнего упадка и разрушения, скучного, косного, однообразного топтания на одном месте. Он умел показать, что история Византии наполнена ожесточенной

борьбой вокруг социально-экономических, политических и идеологических вопросов, что за борьбой богословских партий стояли политические группировки, что культурное влияние Византии на Запад гораздо старше XV в. и что оно не ограничивалось передачей Западу одних только формальных знаний греческого языка и античной греческой литературы. Для нас, говорил Федор Иванович, Византия не археологическая или отвлеченная проблема, а реальный предмет, важный для познания нашей собственной истории; при этом он настойчиво указывал на то, что Новоросийский университет должен стать очагом изучения истории Византии и славянского мира” [Готалов-Готлиб 1947, 118].

У 1879 році Ф.І. Успенський захистив докторську дисертацію „Образование второго Болгарского царства”, що складалася із двох частин. У першій частині характеризувалося становище Болгарії під візантійським пануванням, у другій – висвітлювалася боротьба болгар за незалежність [Успенский 1879]. Того ж року Ф.І. Успенського було обрано професором Новоросійського університету по кафедрі всесвітньої історії.

Після захисту дисертації Ф.І. Успенський перебував у стані творчого піднесення, багато працював, як член одеського Товариства історії і старожитностей виступав на його засіданнях із доповідями, але практично не видавав свої розвідки в „Записках” товариства, оскільки часопис віддавав перевагу статтям із наукової проблематики, пов'язаної з місцевим краєм.

Для сприяння розвитку візантинознавства та з метою розширення можливостей публікування наукових праць Ф.І. Успенський вирішив створити в Одесі Візантійське наукове товариство всеросійського значення з власним друкованим органом. Улітку 1888 року Федір Іванович звернувся до генерал-губернатора Х.Х. Роопа з таким клопотанням: „В среде ученых давно уже сознана потребность более внимательного и разностороннего изучения православного востока, с которым Россия тесно соединена единством веры, тысячелетними преданиями в прошлом и общностью политических и религиозных интересов в будущем. Хотя скромный голос людей науки и вызвал уже некоторое оживление занятий Византией и

зависевших от нее в культурном отношении народов, но этим сделан только первый шаг к постановке научных задач России по отношению к Востоку. ... В изучении Византии и православного востока лежит национальная русская тема, здесь же заключаются и основные задачи русской науки. Эти последние вытекают из древней русской истории, из вековых наших преданий, наконец, из современного политического и нравственного значения России на Востоке. Юго-восточное движение древней русской истории, намеченное походами наших предков и закончившееся принятием христианства от Византии, оставило глубокие следы в народном сознании, отразилось в системе устройства Русского государства и в заимствованиях по церковной, гражданской и бытовой части, крепко связав нас с востоком духовным и литературным с ним общением. В новое время оно получило очень живое выражение и энергичную поддержку в том открытии, что народы Турецкой империи на Балканском полуострове суть братья наши по языку и по вере. ... Изучение судеб единоплеменных и единоверных народов, входивших в состав Византии, является важнейшей научной задачей России...

Прежде всего нужно объединить частные попытки изучения Византии и направить их к одной цели. Для этого лучшим средством служило бы учреждение в России ученого общества для изучения Византии. ... Цель общества будет заключаться в оживлении и направлении византийских занятий в России. Для этого оно будет заниматься исследованиями по византийской истории и литературе, изучением и описанием библиотек в России и на Востоке, заключающих в себе греческие рукописи, исследованием монументальных памятников, изучением этнографического материала. Общество не должно ограничивать своей деятельности пределами России, но постепенно расширять область изучения в пределах народностей, зависевших от Византии в политическом и культурном отношении. ... Почин в этом деле справедливо будет принадлежать Одессе, как той окраине Русского государства, которая всего ближе стоит к Византии, которая имеет на берегах Черного моря многочисленные памятники византийских древностей и ко-

торая имела представителей византийской науки, доказывавших словом и делом важность византийских занятий. Одесса могла бы сослужить великую службу России, централизовав и направив византийские занятия" [Успенский 1922, 119–120].

Христофор Христофорович Рооп із розумінням поставився до ініціативи Ф.І. Успенського і запропонував професору підготувати докладну програму робіт майбутнього товариства, скласти проекти його статуту та організаційної структури, приблизний кошторис тощо. Перш ніж узятися за виконання цього відповідального завдання, Федір Іванович вирішив проконсультуватися з одним із найавторитетніших в Російській імперії спеціалістів у галузі візантинознавства, членом-кореспондентом Петербурзької академії наук (з 1890 р. академіком), автором численних наукових праць із політичної і внутрішньої історії Візантії, дослідником візантійсько-слов'янських відносин В.Г. Васильєвським (1838–1899), який викладав тоді у Петербурзькому університеті. Федір Іванович звернувся з листом до відомого візантинознавця із проханням порадити йому, як організувати в Одесі Візантійське товариство у найкращий спосіб, однак Василь Григорович Васильєвський був не у захваті від самої такої ідеї. „Признаюсь, что Ваша идея об учреждении особого византийского общества, как я ни стараюсь, никак не может расшевелить ни моего сердца, ни ума, – писал у відповідь корифей візантинознавства – Отчего это происходит, я и сам не знаю. Вам лично, Вашему одушевлению и энергии я сочувствую, отчасти завидую, но в себе ничего не нахожу, кроме сомнений и скептицизма. ... Самому мне, – вів далі Василь Григорович, – ничего не приходит в голову, кроме возражений. Зачем новое и особое общество для Византии? Разве ею не должны заниматься существующие всякие общества истории и древностей? Разве нас так много? Если есть охота и желание трудиться, то разве не найдется места для обнародования трудов? Разве нет Академии наук? Разве нет „Журнала Министерства Народного Просвещения“? Разве нет в Одессе Общества истории и древностей и разве там окончательно отказались от Византии? Сколько обществ! Сколько поощрения писать и трудиться, однако – ра-

боты подвигаются весьма плохо. ...Я очень боюсь огорчить Вас, Федор Иванович, своими сомнениями, но право – не нахожу ничего лучшего сказать Вам: поддержки Вам будет мало от Петербурга, да и от Москвы, конечно, не много. О всероссийском обществе для изучения Византии можно только мечтать, да и то еще – нужно ли?” [Успенский 1922, 121]. Попри скептичне ставлення до планів Ф.І. Успенського, Василь Григорович все ж таки обговорив це питання зі своїми колегами. Як він і передбачав, провідні російські сходознавці не підтримали пропозицій одеського професора, про що В.Г. Васильєвський і написав йому у листі: „Возвращаюсь к поставленному Вами вопросу. Я снова о нем думал и говорил с некоторыми лицами; большого сочувствия к Вашей идее, или лучше сказать – какой-либо веры в осуществимость и плодотворность ее мне не пришлось пока ни в ком заметить” [Успенский 1922, 121].

Перешкода задуманій справі виникла і в особі попечителя навчального округу, який довів до відома генерал-губернатора, що доповідна записка, котру подав йому на розгляд Ф. Успенський, не містить переконливих доводів на користь організації в Одесі Візантійського товариства, оскільки в ній нічого не сказано ані про організаційну структуру проєктованого товариства, ані про програму його робіт. „Уделяя мало места для выяснения научной стороны вопроса, – зауважував попечитель навчального округу, – автор записки весьма обстоятельно указывает на его политическое значение. По его мнению, новое общество должно способствовать распространению идеи объединения в среде различных славянских народностей и возведению русского языка на степень общенаучного славянского. Очевидно, что рассматриваемый с этой точки зрения проект, утрачивая свой исключительно научный характер, вступает в область международной политики и, следовательно, выходит из круга вопросов, подлежащих ведению представителей учебного ведомства” [Успенский 1922, 123]. Пересилаючи цього листа Ф.І. Успенському, генерал-губернатор запропонував йому подати вичерпні відповіді по суті порушених попечителем навчального округу питань. У черговій записці, адресованій Х.Х. Роопу, Федір Іванович пояснив, що

існуючі наукові товариства, наприклад Товариство Нестора-Літописця у Києві, Товариство історії і старожитностей в Одесі, мають інші призначення, їхніми статутами не передбачаються спеціальні дослідження з візантинознавства, тому й друковані органи цих товариств майже не публікують статей з цієї галузі, а „Записки” Новоросійського університету репрезентують лише наукові здобутки викладачів університету. Ф.І. Успенський доводив Христофору Христофоровичу: „Специальный византийский орган необходим для успеха византийских занятий. Для них предстоит установить метод и выработать программу, с которой бы сообразовались начинающие получать вкус к этим занятиям. Без специального органа здесь господствует крайняя неурядица: масса статей, разбросанная по разным изданиям и на разных языках, ускользает даже из внимания специалиста. Нужно употребить долгие годы на то, чтобы ознакомиться с тем, что издано. Специальный орган соединит занятия Византиею, внесет в эту область порядок, избавит будущих ученых от ошибок, давно указанных, но нередко повторяющихся” [Успенский 1922, 124]. Останній лист переконав генерал-губернатора у слушності пропозицій Успенського, і він звернувся до міністра народної освіти графа І.Д. Делянова із проханням дозволити відкрити в Одесі Візантійське товариство, але дістав заперечну відповідь. Міністр повідомив Х.Х. Роопа про те, що російський посол у Константинополі вже веде переговори стосовно заснування у цьому місті Російського археологічного інституту, призначеного насамперед для розроблення візантійської наукової проблематики, тому не варто створювати подібну установу ще й в Одесі. Дізнавшись про рішення міністерства Федір Іванович усвідомив усю безперспективність подання подальших прохань і вирішив спробувати розв’язати цю проблему в інший спосіб.

На відміну від петербурзьких і московських вчених, одеські професори поділяли думку Ф.І. Успенського щодо актуальності розвитку візантинознавства. Втративши надію на заснування в Одесі окремого Візантійського товариства, вони звернулися до Міністерства народної освіти із проханням дозволити заснувати при Новоросійському

університеті Історико-філологічне товариство, маючи на меті пізніше відкрити у ньому Візантійський відділ. Це клопотання не зустріло заперечень у керівництва. Підписаний директором Департаменту народної освіти В. Аничковим проект статуту товариства 21 грудня 1888 р. затвердив міністр народної освіти граф І.Д. Делянов. У статуті Історико-філологічного товариства зазначалося:

„§ 1. Цель Общества – способствовать учеными трудами, собраниями и изданиями развитию и распространению исторических и филологических знаний.

§ 2. Для достижения указанной цели Общество устраивает частные и публичные заседания, входит в сношения с русскими и иностранными учеными учреждениями, заботится о приобретении рукописей или их копий, специальных изданий и предметов, снаряжает ученые экскурсии для собирания памятников и издает свои труды и протоколы заседаний.

§ 3. Общество имеет свои заседания в здании Новороссийского университета.

§ 4. По мере расширения своей деятельности и увеличения своих членов Общество может делиться на отделения по предметам занятий.

§ 5. Общество состоит из членов-учредителей, почетных, действительных, и членов-сотрудников.

§ 6. Члены-учредители суть наличные преподаватели историко-филологического факультета, подписавшие проект устава.

§ 7. Почетными членами могут быть известные ученые и лица, оказавшие особые услуги Обществу.

§ 8. Действительными членами могут быть как лица, уже известные своими трудами по наукам историческим или филологическим, так и вообще лица с высшим образованием, интересующиеся указанными науками.

§ 9. Членами-сотрудниками могут быть все лица, способные служить целям Общества” [Устав ... 1890, 1–2].

Керування науковою роботою та ведення усіх інших справ, пов'язаних із діяльністю товариства, покладалося на правління. Відповідно до статуту правління товариства мало складатися з голови, його заступника, секретаря, скарбника та ще двох членів. Перших чотирьох належало обирати на загальних зборах товариства закритим бало-

туванням строком на три роки. Членам товариства надавалося право зачитувати реферати і робити доповіді на наукових засіданнях, найкращі розвідки правління мало рекомендувати до друку як окремі монографії, брошури, статті. Крім того, для публікування праць членів товариства було засновано спеціальний друкований орган – „Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете”. Щорічні загальні збори призначалися для заслуховування звітів про діяльність товариства, складених секретарями і затверджених усіма членами правління, обговорення кошторисів на наступний рік, розв'язання важливих організаційних питань.

При товаристві було створено наукову бібліотеку, котра постійно поповнювалася книгами та часописами, які надходили з Петербурзької академії наук, Харківського, Київського, Петербурзького, Московського, Казанського, Юр'євського університетів, Харківського історико-філологічного товариства, Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, з Музею Королівства Чеського у Празі та з інших організацій, передавалися безкоштовно різними авторами, а також закуповувалися товариством. Спочатку товариство існувало на членські внески – 5 карбованців на рік, – виручки від продажу власних друкованих видань та за сплату вхідних квитків на публічні лекції, що організовувалися товариством; пізніше щорічну грошову дотацію в 300, іноді 500 карбованців почало виділяти товариству Міністерство народної освіти.

На установчих зборах 24 лютого 1889 р. фундатори товариства: Л.Ф. Воеводський, В.М. Войтковський, О.І. Кирпичников, О.О. Кочубинський, І.С. Некрасов, Г.І. Перетяткович, О.С. Трачевський, Ф.І. Успенський, В.І. Шерцль, Е.Р. Штерн – розглядали винятково організаційні питання. На першому засіданні, що відбулося 27 квітня того ж року, були обрані: головою товариства – Ф.І. Успенський, його заступником – О.І. Кирпичников, членами правління – О.Д. Путята (скарбник), О.В. Нікітський (секретар), О.О. Кочубинський і О.І. Маркевич [Отчет о деятельности... 1890, 12].

Товариство швидко набувало популярності, наприкінці першого року своєї діяльності воно налічувало 64 члени, в 1900 році їхня кількість зросла до 152 осіб, у 1910 році

досягла майже 400 осіб. Членами товариства стали не лише викладачі історико-філологічного факультету Новоросійського університету, а й професори інших університетів Російської імперії, закордонні вчені, вчителі середніх навчальних закладів, інспектори гімназій та реальних училищ, представники духовенства з Одеси, Єлисаветграда, Ніжина, Херсона, Миколаєва, Тирасполя, Севастополя, Сімферополя, Києва, Харкова, Москви, Петербурга, Новгороду, Кутаїсі, Юр'єва, Мюнхена, Відня та інших міст. Попри необхідність оперативного розв'язування численних поточних організаційних проблем, товариство одразу розпочало активну наукову роботу. Протягом першого року відбулося 13 засідань, де заслухано цікаві доповіді, наприклад: „Про Переяславський синодик” О.І. Маркевича, „Вивчення давньоруської народної пісні” І.С. Некрасова, „Два руських житія XV ст.” В.О. Яковлева, „Про руські синодики” Ф.І. Успенського та інші.

Перший випуск „Летописи Историко-филологического общества” (1890) присвячувався двадцятип'ятиріччю Імператорського Новоросійського університету і відкривався „Воспоминаниями о В.И. Григоровиче” голови товариства. Ф.І. Успенський згадав у цій публікації, як він приїхав до Одеси, ще не маючи досвіду педагогічної роботи, і дуже зніяковів, уперше зустрівши в університеті Віктора Івановича, оскільки „Григорович – уже 50-летний старец – составлял одну из крупнейших сил на филологическом факультете и пользовался почетной известностью не только в ученых кружках, но и между университетскими слушателями” [Успенский 1890, 16]. Федір Успенський висвітлив життєвий шлях В.І. Григоровича, докладно охарактеризував його діяльність на теренах слов'янознавства, візантинознавства та краєзнавства, поділився особистими враженнями від спілкування із заслуженим професором, котрий ходив зазвичай у непоказному, потертому пальті, у простому кашкеті та старенькому форменому сюртуці і називав себе чорноробом у науці. Федір Іванович, певна річ, приписував таку поведінку дещо своєрідній вдачі цілковито заглибленого у науку вченого і стверджував, „что это был далеко не заурядный «тяглый» человек, каким он любил выдавать себя.

Сильным и самобытным умом проникнуты все его произведения, особенно казанского периода, самые сухие вопросы филологии он умел одухотворить горячим чувством национального самосознания. Затронув разнообразнейшие области русской науки, он в каждой нашел живые и увлекательные стороны, обращавшие к ним симпатии других” [Успенский 1890, 49].

У 1864 році Віктор Іванович подарував Новоросійському університету велике зібрання раритетних книг, завдяки чому наступного року в університетській бібліотеці відкрився „Відділ слов'янської філології професора В.І. Григоровича”. Пізніше Віктор Іванович передав до цього відділу надзвичайно цінні стародавні рукописи. Описання цих рукописів, зроблене В. Мочульським, також було опубліковано у першому томі „Летописи”.

У 1890 році правління товариства звернулося до ректора Новоросійського університету із пропозицією розпочати збирання коштів на спорудження пам'ятника В.І. Григоровичу в Єлисаветграді. Ректор університету підтримав цю ініціативу, а відповідне клопотання попечителя навчального округу невдовзі задовольнив міністр народної освіти. 18 жовтня 1892 р. на єлисаветградському Петропавлівському цвинтарі у день відкриття мармурового бюста В.І. Григоровича зібрався цвіт російської й української науки. Під час жалобного мітингу відомі вчені схилили голови на знак пошани подвижницької діяльності професора В.І. Григоровича на науковій ниві. Зворушливо лунали тоді слова одного з фундаторів Історико-філологічного товариства Олександра Івановича Кирпичникова: „Григорович любил называть себя чорнорабочим науки; он был действительно чорнорабочим в противоположность белоручкам, которые сами не умеют или не хотят добывать факты, а умеют только красноречиво излагать и обобщать добытые другими. Он чорнорабочий в том смысле, в каком может быть назван чорнорабочим всякий истинный мастер, который умеет сам и материал приготовить, сам и план составить, сам и исполнить его. Так и Григорович умел сам и найти факт, и оценить его, и указать ему место в общей схеме, им же созданной. Короче сказать: он чорнорабочий в том смысле, в каком дол-

жен быть чернорабочим всякий великий ученый” [Кирпичников 1892, 774–775].

У 1884 році було запроваджено новий університетський статут, набагато консервативніший, ніж попередній. Статут 1884 року позбавив університети будь-якої автономії і поставив їх у повну залежність від міністерських чиновників. Виборність ректорів, деканів, професорів була ліквідована. Ректорів кожні чотири роки почав призначати міністр народної освіти, деканів на такий самий термін – попечитель навчального округу. Вакантні професорські посади займати тепер дозволялося лише за спеціальним наказом міністра. Професорські ради фактично втратили свої повноваження, а керівництво університетами перейшло у відання попечителів навчальних округів, яких зобов'язали затверджувати навчальні плани та програми і здійснювати контроль за їхнім виконанням. Для професорів запроваджувалася система гонорарів [Історія Одеського університету 2000]. Новий статут у Новоросійському університеті відразу виявив себе якнайгірше: „Он разобшил профессоров, поселял в лектории, где профессора проводили антракты между лекциями, взаимные натянутые отношения и недоброжелательство к служебному успеху тех, кто успел приспособиться к новому бюрократическому строю университета. Молодые приват-доценты чувствовали себя затравленными; факультеты превратились в царства действительных статских советников – ординарных и экстраординарных профессоров, все людей, которые сумели сохранить приличную репутацию в глазах попечителя округа и министерства” [Левитский 1999, 42].

Статут 1884 р. запровадив поділ навчального року на семестри, що закінчувалися іспитами, а також випускні (державні) іспити, котрі мали приймати спеціальні комісії двічі на рік – навесні й восени. У 1889 році головою такої комісії на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету Міністерство народної освіти призначило відомого вченого-філолога та сходознавця, який вільно володів багатьма стародавніми і новими європейськими й східними мовами, Ф.Є. Корша (1843–1915).

Випускник Московського університету Федір Євгенович Корш у 1868 році захистив магістерську дисертацію „De versu

saturnio”, виявивши на диспуті ґрунтовні знання в галузі метрики, і був обраний доцентом цього університету. Восени того ж року Федір Євгенович вирушив у наукове відрядження за кордон. У Берліні він слухав лекції Кирхгофа із грецької діалектології, Моммзена з римської історії, Гюбнера з римської епіграфіки, наприкінці 1869 року переїхав до Відня, де вдосконалював свої знання слов'янських мов і літератур, а потім відвідав Рим, Неаполь, Флоренцію. Повернувшись до Москви, Ф.Є. Корш узявся до викладання в університеті грецької мови, після захисту в 1877 році докторської дисертації „Способы относительно подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса”, отримав професорське звання [Тридцатилетие... 1896, 233].

Під час свого майже п'ятимісячного перебування в Одесі Федір Євгенович часто виїздив на околиці міста для огляду й вивчення численних пам'яток грецької культури, дуже цікавився він і діяльністю Історико-філологічного товариства, тому після закінчення терміну відрядження вирішив ще на якийсь час затриматися в Одесі, тим більше що тут мешкав його двоюрідний брат – Олександр Всеволодович Корш, завідувач кафедри судової медицини Новоросійського університету. 1 жовтня 1890 р. Ф.Є. Корша за власним бажанням було переведено на кафедру класичної філології Новоросійського університету, і він почав читати студентам курси метрики і грецької діалектології [Богданов 1982, 76]. 25 жовтня 1890 р. Федір Євгенович Корш став дійсним членом Історико-філологічного товариства.

На початку 1891 року професори Ф.І. Успенський, Ф.Є. Корш, О.І. Кирпичников, М.Х. Красносельцев подали до правління Історико-філологічного товариства доповідну записку з обґрунтуванням актуальності розвитку в Одесі візантинознавства і проханням відкрити на підставі § 4 статуту товариства Візантійський відділ. Позитивне рішення з цього питання було ухвалено того ж року. Відділ створювався як окремий підрозділ Історико-філологічного товариства, призначений для опрацювання візантійської наукової проблематики. Його діяльність регулювалася статутом товариства. На чолі відділу повинен був стояти голова, обраний з-поміж викладачів Ново-

російського університету. На голову покладалися обов'язки регулярно проводити засідання відділу, редагувати наукові праці його членів та рекомендувати їх до друку, розв'язувати організаційні питання тощо. Якщо голова не входив до складу правління товариства, його належало обов'язково запрошувати на ті засідання правління, на яких розглядалися справи, що стосувалися Візантійського відділу. Для ведення протоколів засідань передбачалося обрання з-поміж членів відділу секретаря [Отчет о деятельности... 1900, 6]. Ядро нового відділу склали вчені Новоросійського університету, але його членами стали візантинознавці та славісти з багатьох міст Російської імперії, місцеві вчителі, інспектори навчальних закладів. Крім того, усім членам товариства, котрі цікавилися історією і культурою Візантії, надавалося право відвідувати засідання відділу й брати участь у наукових дебатах. Головою Візантійського відділу було обрано Ф.Є. Корша.

В Одесі Федір Євгенович Корш „подерживал оживленные и отчасти дружеские отношения с греками и много занимался языками – ново-греческим и средне-греческим” [Биография... 1915, 15]. Професор вивчав тоді поему про Аполлона Тирського за рукописним списком та виданнями Вільгельма Вагнера 1870 і 1874 років. Рукопис поеми зберігся у дуже пошкодженому вигляді, крім того, ще й рянів викривленнями первісного змісту малограмотними і несумлінними переписувачами, тому критика тексту була пов'язана з величезними труднощами, а надто беручи до уваги візантійсько-грецьку мову, з її мінливою граматиною і своєрідною лексикою. У професора виникло багато зауважень до трактувань видавцем окремих слів і фраз цього твору, а втім, вчений вважав, що у другому варіанті В. Вагнер „избежал многих ошибок, искажавших текст при первой его попытке обнародования этого важного памятника средне-греческой поэзии” [Корш 1892, 107]. На противагу В. Вагнеру та його співробітникам, Федір Євгенович намагався якнайточніше відтворити первісний текст поеми, зробити такі виправлення, котрі підлягають правилам середньовічної грецької мови і підтверджуються аналогічними прикладами з інших віршованих творів тієї доби.

Ф.Є. Корш зробив і низку досить сміливих пропозицій щодо більш адекватного прочитання літературної пам'ятки, з приводу чого, щоправда, сам зауважив: „Если бы мне пришлось издавать поэму об Аполлонии, в мой текст вошли бы лишь немногие из сделанных предложений” [Корш 1892, 155]. Федір Євгенович виправдовував свої припущення, котрі базувалися не стільки на науковій основі, як на інтуїції, тим, що „в тех областях знания, где разработка только еще начинается, бывает далеко не бесполезно, забыв самолюбивый страх перед возможностью ошибок, поискать истины наугад: такие попытки почти всегда увенчиваются успехом, – если не прямым, не тем, какой составляет цель изысканий, то косвенным, в виде постановки новых вопросов” [Корш 1892, 155]. Пізніше багато які здогади, висловлені Ф.Є. Коршем у цій праці, науковці визнали цілком слушними, і це не дивно – адже Федору Євгеновичу був притаманний дар наукового передбачення, що розвинувся у нього на базі системних наукових знань і надзвичайно широкої ерудиції. Біографи Ф.Є. Корша завжди відзначають цю особливу рису видатного вченого. М.К. Дмитрієв, наприклад, у брошурі, присвяченій йому, зауважує, що „в работах Корша, изданных при его жизни, мы находим многие соображения общего и частного порядка, которые были подтверждены наукой лишь много лет спустя после смерти Корша” [Дмитриев 1962, 12].

Під час літніх студентських канікул професори історико-філологічного факультету Новоросійського університету – члени Візантійського відділу – часто-густо виїздили за кордон для науково-пошукової роботи в Паризькій національній бібліотеці і книгозборищах різних церковних установ із метою виявлення стародавніх рукописів, що мали наукову цінність, а потім, протягом навчального року, поєднуючи викладання з науковою діяльністю, ретельно досліджували зібрані матеріали. Федір Іванович Успенський, наприклад, перебуваючи на острові Халки, що поблизу Константинополя, в бібліотеці місцевої богословської школи знайшов збірку статутів монастирів. Переглянувши пам'ятку, вчений зосередив увагу на типіконі монастиря Св. Маманта, оскільки одразу збагнув, що „он дает живую картину константинопольского монас-

тыря в XII веке и что сообщает несколько новых данных к местоположению этого любопытного для русских древностей монастыря” [Успенский 1892, 28].

На основі змісту пам'ятки Ф.І. Успенський охарактеризував становище монастиря у 1146–1171 рр. і зробив аргументовані припущення щодо його місця розташування. Крім того, професор відкрив нові дані до історії харистикарія. Спочатку, писав Ф.І. Успенський, царі і патріархи віддавали знатним особам напівзруйновані зубожілі монастирі для відбудовування їх та для душевної благодаті. У XI ст. багаті і добре улаштовані монастирі почали передаватися в дар вельможам як звичайні маєтки, що призводило до швидкого занепаду церковних обителів. Привласнюючи чималі прибутки монастирів, харистикарії не займалися ремонтуванням старих споруд і не дбали про поповнення церковного майна, залишали братіям мізерні кошти, котрих часто-густо не вистачало навіть на харчі. Крім того, інститут харистикарія спотворював увесь монастирський устрій, прищеплюючи ценцям не скромність, смиренність й шанобливе ставлення до духовних пастирів, а підлабузництво перед власниками монастирів та потяг до світських розваг. Ф.І. Успенський переконався у тому, що і монастир Св. Маманта не уникнув такої долі. Офіційні акти свідчили про те, що монастир наполегливо шукав у заможних вельмож опіки й заступництва від зазіхань харистикаріїв на церковну власність і що „именно харистикарии довели его до того жалкого положения, в котором он находился в половине XII века. Они набрасывались на монастырь с жадностью и бесстыдством и как волки расхитили его имущество. Ввиду выгодного положения монастыря близ города и благоприятных климатических условий многие харистикарии пользовались им как подгородной дачей и старались извлечь из владения им возможно более для себя выгоды” [Успенский 1892, 75–76]. Урешті-решт монастир знайшов-таки впливового заступника – в особі державного скарбничого Георгія Каппадоки, який виклопотав у патріарха Миколи Музалона пільгову грамоту, що дарувала монастирю повну автономію, і вмовив царя Мануїла Комніна видати свій хрисовул на її підтвердження. Відтоді розпочався період розквіту

монастиря Св. Маманта. На жаль, пізніше, мабуть через втрату документів, монастир знову потрапив у залежність від Приказу великої казни. Федір Іванович Успенський дійшов важливого висновку: візантійська система харистикарія відповідала західній системі тимчасового відчужування церковної власності за умови виплачування монастирю певної ренти. Таким чином, на основі достовірного джерела вчений проілюстрував цікавий факт паралелізму у розвитку Західної і Східної імперій.

Професору (з 1894 р. члену-кореспонденту Петербурзької академії наук) Олександру Івановичу Кирпичникову (1845–1903) у Паризькій національній бібліотеці в 1891 році майже випадково потрапила до рук ще не досліджена науковцями добірка листів ценця Іакова. Вчений датував пам'ятку кінцем VIII ст. Потім Олександр Іванович заглибився у зміст листів, щоб з'ясувати, хто та таємнича Ірина, до якої люб'язно й шанобливо звертався чернець. Врешті-решт Олександр Іванович дійшов висновку, що адресаткою Іакова, найімовірніше, була імператриця Ірина – „восстановительница православия, родившаяся в Афинах (752 г.); свекор ее есть Константин Копроним, к которому вполне подходят слова и тон Иакова”* [Кирпичников 1892, 267].

Листи відзначалися бездоганим стилем, були такими яскравими, образними, цікавими та повчальними, що дозволили О.І. Кирпичникову скласти певне уявлення про самого Іакова. На думку Олександра Івановича, чернець був людиною високоосвіченою, він доречно цитував Гомера, Платона, Езопа, Демосфена, Піндара, добре знав міфологію, історію, філософію, був ерудитом у галузі багатьох природничих наук, блискуче володів пером, захоплювався поезією та музикою, але, звісно, найкраще розумівся на богослов'ї. Саме за роз'ясненням складних богословських питань до нього і зверталася імператриця. Професор О.І. Кирпичников сподівався „что эти письма окажутся в каком-нибудь другом рукописном собрании в виде более полном, без пропусков и в надлежащем порядке; в таком случае они несомненно представят весьма серьезный интерес, как для политической и церковной, так и для литературно-культурной истории Византии” [Кирпичников 1892, 280].

Майже щоліта виїздив до Константинополя і на Афон для збирання матеріалів, що стосувалися історії християнської церкви, візантійських церковних обрядів та поширених в імперії народних звичаїв, Микола Хомич Красносельцев (1845–1898). Цю наукову проблематику професор вважав важливою й водночас дуже складною: „Один из самых любопытных, но в то же время один из самых трудных для исследования предметов в области византологии представляют собою многочисленные подробности византийского быта, общественного и частного, религиозного и гражданского – разные обычаи, обряды, церемонии, которыми так богата была жизнь византийцев и которые с такою охотою усваеются были народами, подчинявшимися влиянию византийской культуры” [Красносельцев 1892, 156].

Храм Св. Софії в Константинополі був однією з найшанованіших святинь греко-слов'янського світу і приваблював не лише численних прочан, а й привертав увагу багатьох вчених. Улітку 1890 року, під час роботи у бібліотеці монастиря Св. Пантелеймона на Афоні, М.Х. Красносельцеву пощастило знайти копію старовинного пергаментного рукопису IX–X ст. з описанням церемоніалу церковних відправ у цьому храмі. Професор М.Х. Красносельцев вважав, що стародавні церковні обряди належить вивчати у трьох аспектах: топографічному – визначати місце, де відбувся обряд; історичному – з'ясувати, коли і з нагоди якої події він здійснювався; церемоніальному – відтворювати порядок його проведення у найдрібніших деталях, звертаючи увагу як на всіх учасників дійства, так і на речі, котрі вони використовують, пояснювати значення й зміст кожного елемента пишної і складної церковної символіки. За такими рубриками Микола Хомич і дослідив знайдену ним пам'ятку церковної практики часів патріарха Фотія – церковного діяча, котрий виступав проти канонічного підпорядкування візантійської церкви Римському Папі і сприяв „переходу грецького богослуження на славянську почву” [Красносельцев 1892, 165].

Спеціаліст з історії літургії М.Х. Красносельцев опублікував багато наукових

праць у цій галузі, він писав „О древних литургических толкованиях” (1894), видав друком „«Прение Панагиота с Азимитом» по новым греческим спискам” (1896) і т.ін. Вчений уклав унікальний опис грецьких і слов'янських літургійних рукописів, що зберігалися у бібліотеці Ватикану, в Патріаршій бібліотеці Єрусалима та книгозбірні Соловецького монастиря. Микола Хомич брав участь в археологічних експедиціях, досліджував рештки стародавніх соборів, вивчав також згадки про них за рукописними джерелами і намагався відтворити історію, зовнішній вигляд та місце розташування славнозвісних у минулому церковних будівель. У 1894 році, наприклад, він опублікував цікаву статтю „К вопросу о местонахождении Халкопратийского храма в Константинополе”. Микола Хомич Красносельцев досліджував християнську архітектуру, порівнював її з язичницькою та іудейською.

Місце розташування храму Богородиці Халкопратійської цікавило також професора грецької словесності Казанського університету – почесного члена Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті Дмитра Федоровича Беляєва (1846–1901). З літературних джерел вчений з'ясував, що візантійські царі в IX–XI ст. двічі на рік робили урочистий хресний хід до цього храму: у Різдво Богородиці і на Благовіщення, тобто у найвищі церковні свята на честь Богоматері, а це, на його погляд, свідчило про те, що „храм Пресвятой Богородицы Халкопратийской был одним из самых значительных и наиболее почитаемых храмов Цареграда, посвященных Пресвятой Богородице” [Беляев 1892, 85]. Попри минулу славу, згадок про цей храм у стародавніх рукописах залишилося мало. Д.Ф. Беляєв переглянув Хронографію Феофана, твори багатьох візантійських письменників, публікації відомих візантинознавців, наприклад Лабарта, Дюканжа, і висловив припущення, що Халкопратійський храм споруджувався за часів правління Маркіана і Пульхерії, тобто у V ст., а за часів Юстина II поруйнований землетрусами храм відбудовувався й реставрувався. Дмитро Федорович дійшов

* Це твердження деякі вчені заперечували, вони відносили пам'ятку до XII ст., а отже, вважали, що адресаткою ченця була не та Ірина, яку назвав О.І. Кирпичников.

висновку, що православний храм було зведено на місці єврейської синагоги, посеред єврейського кварталу, мешканці якого займалися переважно виготовленням та продажем виробів із міді, і його „нужно помещать между площадью Августеона и форумом Константина, направо от соединявшей их Средней улицы, если идти от Августеона на фор Константина” [Беляев 1892, 102]. Професор Д.Ф. Беляев сподівався на те, що спеціалісти складуть топографічний план зазначеної території, а потім розпочнуться археологічні розкопки і дослідження залишків Халкопратійського храму.

Професор грецької словесності Петербурзького університету (член Візантійського відділу) Гаврило Спиридонович Дестуніс (1818–1895) займався вивченням грецьких слів візантійської епохи, котрі вже давно зникли із загальногрецької літературної мови, але вживалися в розмовній мові деяких регіонів. Вчений був переконаний, що „объяснение этих живых памятников старины может содействовать более верному и более жизненному пониманию быта и воззрений средневековых греков” [Дестунис 1892, 1]. Для свого дослідження Гаврило Спиридонович обрав мову, поширену на острові Хіос, який свого часу був великим культурним центром і перебував під владою Візантії. Із словника, виданого в 1888 році грецьким мовознавцем А.Г. Паспаті, він виписав 13 термінів, позначених укладачем як такі, що мають схожість із візантійськими. На основі використання „Обрядника” Константина Порфирородного, хрисовулів Андроніка Молодшого, віршів Ф. Птохопродрома XII ст., творів Матвія Властаря, драм Е. Софокла та інших праць Г.С. Дестуніс уточнив значення, виразові відтінки й правопис цих слів і зазначив, у яких візантійських пам’ятках вони трапляються. Таким чином, професор зробив суттєве доповнення до Словника візантійсько-грецької мови, яким завжди користувалися науковці під час роботи з візантійськими текстами.

За результатами проведених досліджень члени Візантійського відділу робили доповіді на наукових засіданнях, „їхні цікаві

виступи залучали велику аудиторію, засідання завжди відбувалися жваво. Кожний з виступів, чи то невелика інформація, чи доповідь про підсумки дослідження архівних джерел, активно обговорювався учасниками засідань, які були великою школою наукового мислення інтелігенції, що збиралася тут” [Історія Одеського університету... 1968, 405]. Тексти найзмістовніших доповідей у доопрацьованому вигляді, з урахуванням зроблених зауважень, публікувалися в окремих випусках „Летописи Историко-филологического общества”, крім того, у рубриці „Обзор новейших трудов по византиноведению” перевидавалися „Обозрения трудов по византийской истории” академіка В.Г. Васильєвського як члена Візантійського відділу при Історико-філологічному товаристві Новоросійського університету.

Навесні 1892 року міністр народної освіти граф Делянов призначив Ф.Є. Корша головою історико-філологічної екзаменаційної комісії Петербурзького університету (усі випускні іспити тоді вже проводилися один раз на рік, а саме наприкінці квітня – у травні). По закінченні іспитів Федір Євгенович повернувся до Москви і відновив свою роботу в університеті, а з осені почав працювати ще й в Лазарєвському інституті східних мов як професор з перської словесності [Богданов 1982, 78]. У 1893 році Ф.Є. Корша було обрано членом-кореспондентом, у 1900 році – академіком Петербурзької академії наук [Історія Академії наук... 1964, 724]. Вчений залишався почесним членом Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, але вже майже не підтримував з ним творчих зв’язків.

У 1893 році професор Ф.І. Успенський був обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, а восени наступного року звільнився з Новоросійського університету і вирушив до Константинополя, щоб очолити там новостворений Російський археологічний інститут. Вибуття з Візантійського відділу двох найкваліфікованіших спеціалістів призвело до припинення його діяльності*.

Закінчення в наступному числі журналу

* Після від’їзду Ф.Є. Корша з Одеси вийшли у світ упорядковані ним два випуски „Летописи”, але наукові засідання не проводилися.